

ՎԱՐԶԻԶ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՏԱԲԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԽԻՏԵԿՏՈՐՈՂ ԳԻՄՆԱԴՐԱԿ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

№ 17

2022

ԱՄՆ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՍՈՍՅԱՆ ԳԻՄՆԱԴՐԱԿ

Աշոտ Դակոբյան

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԸ

էջ 1

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանեանց

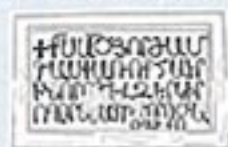
ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՉԱԿՈՒ

էջ 11

Րաֆֆի Զորթոշյան

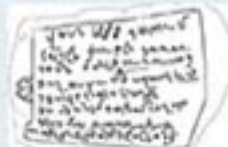
ԱՐՈՒՂԱՄՐԵՆՑ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

էջ 33

Էմմա Արրահամյան

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՅՐԱՎԱՐԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻՑ ՍԵԿՈՒՄ

էջ 44

Արսեն Դադոբյանյան

ԶՈՒՄՏ ՆԱԴԱՏԱԿԻ ՆՈՐԱԴԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ ԴՍԵՂԻ ԲԱՐՉՐԱՔԱՇ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔՈՒՄ

էջ 46

Րաֆֆի Զորթոշյան

ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ ԳՈՇՈՏՎԱԾ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՑ

էջ 52

Սամվել Կարապետյան

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԴՋԱՐԻՑ

էջ 55

Էմմա Արրահամյան

ՔՅՈՒՐԱԹԱՂ

էջ 56

N 17

2022

ԽՄԲԱԳՐԱՎԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMİK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE FOUNDATION Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԳՐԱՄՅԱՆ 24/4

Baghramian 24/4, Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📘 Հեռու հայաստան RAA Armenia

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture

ՔՅՈՒՐԱԹԱՂ

Էմմա Արքահայրան

Այս փոքրիկ հողվածում դաշտային¹ և գրադարանադիվանական նյութերի հիման վրա ներկայացնում ենք Արցախի Հանրապետության Հաղորդի շրջանի Քյուրաթաղ գյուղի համառոտ պատմությունը: Պետք է նշել, որ միջնադարյան աղբյուրներում անտեսված այս բնակավայրի պատմությունը հյուսելիս օգնության են հասնում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանները (եկեղեցի, խաչքարեր, արձանագրություններ, աղբյուր և այլն), որոնք հայի ինքնության խոստուն քարե «վկաններն» են:

Տեղադրություն. գտնվում է Արցախի Հանրապետության Հաղորդ քաղաքից 6 կմ հյուսիս-արևելք, իսկ Ստեփանակերտից՝ 37 կմ հարավ-արևելք՝ Արևասարի արևելահայաց լանջի ստորոտում:

Անվանում. հայտնի է նաև Դուրուկչի, Խորքյուրաթաղ, Կիրաթաղ, Հյուրյուրաթաղ անվանաձևերով:

Ըստ գյուղանվանն առնչվող մեկնաբանություններից մեկի՝ ծագել է բարբառային քյուրա՝ կրակ բառից, որն էլ, ա հողակապով միաձուլվելով թաղ արմատին, ստացել է Կրակի թաղ նշանակությունը: Դրա առնչությամբ էլ ավանդաբար փոխանցվել է մի պատում, որի համաձայն՝ «Բյոհնա Քյուրաթաղը պօցուրումըն ա լալ՝ Վընէսա դըլէն քըշտէն: Վընէսա դալան էր պօցուր պէրթ ա, լի⁶, ընդդղան սաղ տըղէրըը ըրվաս ա: Վէր Ըրախսէն թիրափան դուշմաննէն բիղի էս դօլէրքը ուզըեցալ ըն ըն կյան, Վընէսա դըլան դաստի տըլէսալ ըն, քյուրա ըրալ, հանցու Քըթէլ պէրթան կըրակը տըլէսան, կըլխու ըղնին: Ըտի, վեր ամմէն դօնում էտ քյուրան ժողովուրթէն ըզաղալ, շէնին անընը տիրալ ըն Քյուրաթաղ»²:

Պատմություն. ինչպես արդեն նշեցինք, Քյուրաթաղին առնչվող պատմական տեղեկությունները բավական աղքատիկ են: Այդ «մութը» լուսավորում են գյուղում և նրա մերձակայքում պահպանված նյութական մշակույթի տարաբնույթ հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, որոնք էլ փաստում են գյուղի ծաղկուն և բարգավաճ վիճակն առանձնապես ուշ միջնադարում:

Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ 1905-1906 թթ. հայ-թրքական ընդհարումների հետևանքով Քյու-

Գյուղի մուտքը (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019 թ.)

րաթաղը ևս հայտնվել էր Հաղորդի շրջանի ավերված գյուղերի թվում³: Օրինակ՝ 1905 թ. օգոստոսի 23-ին «...մահմետական խուժանը յարձակվել է Քիրաթաղ (Դուրուկչի) գիղի վրա և իսպառ կողոպտել է այդ գիղը»⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին գյուղից մասնակցել է 112 հոգի, որից գոհվել կամ անհետ կորել են 62-ը⁵:

Ողջ մնացած հերոսներից էր Հեռավոր գործողության ավիացիայի օդաչու, մայր *Աշոտ Ջումշուդի Գասպարյանը* (Կասպարով) – 29.12.1909-7.06.1993): Պատերազմի տարիներին կատարել է շուրջ 300 մարտական թռիչք. «Գերմանական զավթիչների դեմ մղվող պայքարի ճակատում հրամանատարության մարտական առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու և այդ ժամանակ ցուցաբերած խիզախության ու հերոսության համար» 1944 թ. նոյեմբերի 5-ի հրամանագրով արժանանում է Խորհրդային Միության հերոսի կոչման՝ միաժամանակ ստանալով Լենինի շքանշան և «Ոսկե աստղ» մեդալ: Պարգևատրվել է նաև Կարմիր աստղի, Կարմիր դրոշի երկու, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշաններով⁶: Ի դեպ, 1946-1958 թթ. եղել է հայրենի գյուղի կոլտնտեսության նախագահը:

Արցախյան ազատամարտի տարիներին՝ 1990 թ., գյուղում Ռ. Ղարայանի և Է. Նավասարդյանի հրա-

¹ Դաշտային ուսումնասիրությունները կատարվել են ՀՃՈՒ հիմնադրամի կողմից 2002 և 2019 թթ.: Նախատեսվում էր գյուղի՝ տապանաքարերով հարուստ գերեզմանոցն ուսումնասիրել 2021 թ., որը, ցավոք, իրականություն չդարձավ:

² **Սարգսյան Ա.**, Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015, էջ 184 (պատմել է քյուրաթաղցի 67-ամյա Մեղա Ղարայանը 2000 թ., գրի է առել լեզվաբան Արմեն Սարգսյանը):

³ «Տարագ», 1905, № 27, էջ 286:

⁴ **Խուրաթեան Մ.**, թրք., «Մշակ», 1905, № 176, 3 սեպտեմբերի, էջ 3:

⁵ **Բարսեղյան Ս.**, Արցախ-Վարաթաղը Մեծ Հայրենականում (1941-1945 թթ.), Ստեփանակերտ, 2015, էջ 376-377:

⁶ Մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 136-141:

մանատարությամբ կազմավորվում է կամավորական ջոկատ, որի հիմքի վրա էլ 1992 թ. ստեղծվում է Հաղորդի պաշտպանական շրջանի վաշտերից մեկը⁷:

Արցախի այլ բնակավայրերի նման, ցավոք սրտի, գյուղը նույնպես կրում է մարդկային կորուստներ ինչպես խաղաղ բնակչության, այնպես էլ հայրենի հողի պաշտպանության և ազատության համար արդար պայքարի ելած ազատամարտիկների շրջանում:

Հայրենիքին իրենց կյանքը նվիրաբերած քյուրաթաղի հերոսներից են՝

Ռուդիկ Ալավերդյան (08.04.1959-19.01.1994, Կարախանբեյլի). ամփոփված է հայրենի գյուղի գերեզմանոցում.

Արտիկ Արերտի Ղարայան (12.04.1969-30.03.1993).

Ռուբիկ Համբարձումի Գասպարյան (06.12.1936-08.11.1993, Ֆիզուլու շրջ. Բոյուք Բահմանլու գյուղ).

Ռուսլան Ալեքսեյի Մարտիրոսյան (09.06.1975-24.07.1993, Ֆիզուլու շրջան).

Գառնիկ Գասպարյան (23.01.1972-30.08.1993, Ֆիզուլու մոտ). վերջին երկուսը հետմահու արժանացել են ԱՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանի⁸:

Խորհրդային Միության հերոս քյուրաթաղի Աշոտ Գասպարյանի հայրենասիրական ոգին փոխանցվում է Արցախյան ազատամարտի մասնակիցներ նրա որդուն՝ **Նելսիկին** (07.02.1947-02.04.1993, Ազոխ) և թոռանը՝ Նելսիկի որդուն՝ 18-ամյա **Աշոտին**⁹:

2016 թ. Ապրիլյան քառօրյա պատերազմի գոհերից էր փոխզնդապետ, հրետանու պետ **Ռոման Վլադիկի Պողոսյանը** (1979-2016): Ի դեպ, 2016 թ. սեպտեմբերին Գառնիկ Գասպարյանի անունը կրող դպրոցի ռազմագիտության կաթինետը, ի հիշատակ հերոսի, կոչվում է նրա անվամբ:

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի սանձագերծած 44-օրյա պատերազմում գյուղից Ղարայանների ընտանիքն ունենում է 3 գոհ՝ **Գարեգինն** ու երկու որդիները՝ 23-ամյա **Վազգենը** և 21-ամյա **Գավիթը**: Հետմահու «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանի են արժանանում Գարեգին և Գավիթ Ղարայանները, իսկ Վազգեն Ղարայանին շնորհվում է «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշան:

Որպես հայաբնակ գյուղ՝ Քյուրաթաղը գոյատևում է մինչև 2020 թ. «սև» նոյեմբերը:

Բնակչություն. գյուղի՝ առավել վաղ շրջանի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկու-

թյուններ մեզ հայտնի են՝ սկսած միայն ԺԹ դ. առաջին կեսերից, երբ բնիկների շարքերը համալրում են Ղարադաղից փոխադրված հայերը: Ըստ բանավոր ասության՝ գյուղի բնիկ ազգատոհմերից էին Շահնագարյանները, Բեգլարյանները և Գասպարյանները:

Վիճակագրական տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ գյուղն ընդհանուր առմամբ արձանագրել է շարունակական աճ՝ ամենաբարձր ցուցանիշն արձանագրելով 1922 թ.:

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841 ¹⁰	7	12	8	20
1886 ¹¹	22	93	102	195
1889 ¹²	26	112	114	226
1897 ¹³	33			
1908 ¹⁴				335
1909 ¹⁵		101	175	276
1912 ¹⁶		120	179	299
1914 ¹⁷				270
1922 ¹⁸	70	215	190	405
2002 ¹⁹	63			277
2018 ²⁰	69			316

Անվանի քյուրաթաղիցներից արժանահիշատակ է հնագետ-դրամագետ **Ասլան Միքայելի Շահնագարյանը** (1877-1955)²¹:

10 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 46:
 11 “Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа”, Тифлис, 1888, с. 108-109.
 12 **Քարխատարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 71: Ի դեպ, ըստ արխիվային մի վավերագրի (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 42-43) նույն թվականին գյուղն ուներ 165 բնակիչ (83 ար., 82 իգ.):
 13 **Ա.Ղ.**, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում (1905-6 թթ.), Երևան, 1907, էջ 231:
 14 “Кавказский календарь на 1910 г.”, Тифлис, 1909, с. 249.
 15 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 764, ք. 239-240:
 16 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 11608, ք. 327 շրջ.-328:
 17 “Кавказский календарь на 1915 г.”, Тифлис, 1914, с. 122.
 18 ՀԱԳ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 492, ք. 1-2: Ի դեպ, հաշվարկված է նաև Մեծ եղեռնը վերապրած 5 տուն հայերի (25 բնակիչ՝ 10 ար., 15 իգ.) թվաքանակը (Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2001, էջ 760):
 19 Տեղեկությունը հավաքել ենք մեր այցելության ժամանակ:
 20 **Քալայան Վ.**, Արցախի Հանրապետության բնակավայրերի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 2020, էջ 256:
 21 «Էջմիածին», 1955, հունիս, էջ 62: Ա. Շահնագարյանը նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, ապա ուսումը շարունակել Շուշիի թեմական դպրոցում, Գևորգյան ճեմարանում, Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետում: 1911 թ.-ից սկսվել է նրա մանկավարժական գործունեությունը (Տփղիսի Ներսիսյան և Դուկասյան օրիորդաց դպրոցներ, Շուշիի թեմական դպրոց, Գևորգյան հոգևոր ճեմարան, Թեհրանի և Սպահանի հայոց դպրոցներ): 1933 թ. Իրանից վերադառնալով Մայր հայրենիք՝ աշխատանքի է անցնում Հայաստանի պատմության թանգարանում, որտեղ էլ 1946 թ. ստեղծում է դրամագիտական կաթինետը և մինչև կյանքի մայրամուտը վարում նշյալ բաժնի վարիչի պաշտոնը: Հեղինակ է բազմաթիվ հոդվածների:

7 Ղարաթաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 666:
 8 Նշվ. աշխ., էջ 152, 707, 746, 802, 811:
 9 Մանրամասն տե՛ս **Յ. Մ.**, Դուրդուկչի գիղի գառակը, «Բագին», 1993, № 9-12, էջ 112-113:

Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2002 թ. և Ս. Դանիելյանի, 2019 թ.)

Գպրոց. հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ, սակայն գործունեության առաջին վկայությունը վերաբերում է 1886 թ., երբ նախակրթարանում ուսանում էր 15 աշակերտ²²: Երկու տարի անց քյուրաթաղի մանուկների առջև իր դռներն է բացում եկեղեցական-ծխական դպրոցը, որտեղ մեկ ուսուցչի օգնությամբ կրթություն էր ստանում 20 երեխա²³: Հայկական դպրոցների վերաբացվելու թույլտվությունը ստանալուց երկու տարի անց՝ 1907/08 ուստարում, որպես միդասյա երկսեռ դպրոց, Վրույր Առաքելյանի դասատվությամբ սկսում է գործել նաև Քյուրաթաղի կրթարանը (45 աշակերտ, որից 12-ը՝ աղջիկ)²⁴: 1924 թ. փետրվարին գումարված հասարակական ժողովում որոշվում է կառուցել դպրոցի շենք և այն կոչել Լենինի անունով²⁵: Սակայն 1924/25 ուստարում փակվում է²⁶: Պետք է նշել, որ գյուղում միաժամանակ գործում էր անգրագիտության վերացման կայան, ուր հաճախում էր 30 մեծահասակ:

1925 թ.-ից սկսվում է դպրոցի կառուցումը, որը, սակայն, նյութական միջոցների բացակայության պատճառով 1927 թ. դեռ ավարտին չէր հասել²⁷:

1929 թ. կոչ է արվում դպրոցի շենքի շինարարությունն անբողջացնելու նպատակով աջակցել քյուրաթաղիներին. «Պատերն արդեն պատրաստ են, կտուրը ծածկելու համար թիթեղն էլ կառավարությունն է բաց թողել, բայց դեռ պատերի սվաղը, պատուհանների ապակիներն ու հատակի և առաստաղի տախտակները պակասում են: Գյուղացիք այլևս ուժ չունեն այդ պատրաստելու: Անհրաժեշտ է օգնության հասնել քյուրաթաղիներին...»²⁸:

22 Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., Արցախի կրթական համակարգը, հ. 1, Երևան, 2014, էջ 373:

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում:

25 Ը. Վարդունի. Գիզակ, «Կոմունիստ» /Բաքու/, 1924, № 46, 28 փետրվարի, էջ 3:

26 Գասպարյան Ս., Քյուրաթաղ գյուղի կյանքից, «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1925, № 13, 12 ապրիլի, էջ 3:

27 Մուլիչ, Հարկավոր է օգնություն, «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1927, № 15, 16 ապրիլի, էջ 5:

28 Արզաղ, Գպրոցը կիսատ է մնացել, «Կոմունիստ» /Բաքու/, 1929, № 86, 15 ապրիլի, էջ 3:

2001/02 ուսումնական տարում Քյուրաթաղի ութամյա միջնակարգ դպրոցում ուսանում էր 45 աշակերտ:

2008 թ. կառուցվում է դպրոցի նոր շենք, որը գտնվում էր «...գյուղից փոքր-ինչ հեռու, և այնտեղ հասնելու համար աշակերտներն ու ուսուցիչները ամեն օր պետք է անցնեն դժվարամատչելի և հողածածկ ճանապարհով»²⁹:

Եկեղեցի. գյուղի արևմտյան թաղամասում է գտնվում 1683 թ. կառուցված եկեղեցին (N 39.574828; E 47.050417, ծ. մ.՝ 716 մ), որի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները խիստ սուղ են: Այն հանգամանքը, որ եկեղեցին 1841-1844 թթ. վավերագրերում հիշվում է Սբ. Հովհաննես³⁰, իսկ ԺԹ դարավերջին՝ արդեն Սբ. Աստվածածին³¹, թույլ է տալիս ենթադրել, որ կառույցը նշյալ ժամանակաշրջանի միջակայքում վերանորոգվել է և վերածվել նոր անվամբ: Հայտնի է, որ 1893 թ. հոկտեմբերին թալանվել է³²:

1922 թ. վերջերին դեռևս գործում էր³³, իսկ 1925 թ. արդեն փակ էր³⁴:

1927 թ. գյուղի հասարակության որոշմամբ եկեղեցին վերածվում է ակումբի³⁵:

Խորհրդային տարիներին եկեղեցու շենքը որպես պահեստ էր ծառայում: 2012 թ. արդեն բավականաչափ քայքայված կառույցը վերանորոգվում է արմատներով քյուրաթաղի գեորգևակաբնակ Արմեն Դավթյանի օժանդակությամբ:

Ճարտարապետություն. եկեղեցին երկթեք ծածկի ներքո առնված եռանավ բազիլիկ է (արտաքին չափ.՝ 13,4 x 9,6 մ), որի սլաքածն թաղերը պահում

29 Գրականության և համակարգչային տեխնիկա՝ Արցախի դպրոցներին, «Պոլիտեխնիկ», 2011, № 3, մարտ, էջ 4:

30 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 46; ց. 12, գ. 533:

31 Բարխուտարեանց Մ., նույն տեղում:

32 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1391, թ. 64:

33 Հայն., Ժողովրդական գույքի հափշտակիչները, «Կոմունիստ» /Բաքու/, 1925, № 204, 9 սեպտեմբերի, էջ 3:

34 Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, էջ 760:

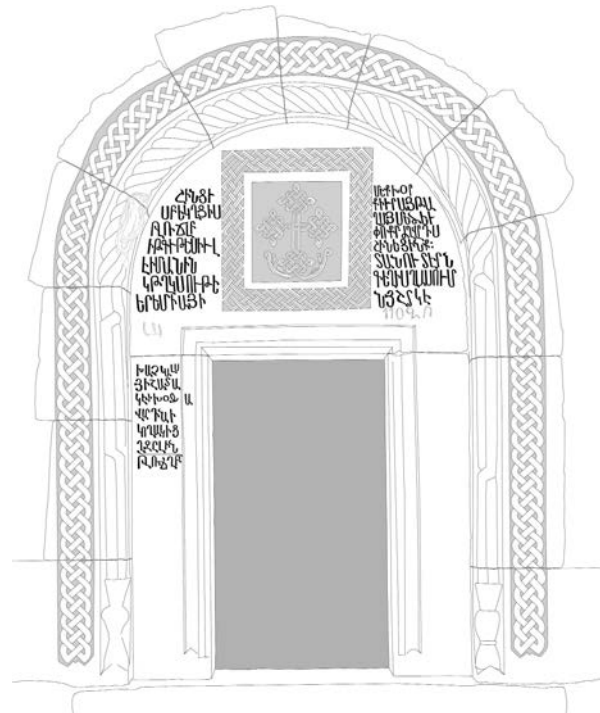
35 Աղաջան, Դեպի ուր է գնում գյուղը, «Կոմունիստ» /Բաքու/, 1927, № 302, 28 դեկտեմբերի, էջ 3:

Եկեղեցին արևելքից, հյուսիս-արևմուտքից, արևմուտքից և ներքին տեսքը դեպի արևելք (լուս.՝ Ս. Դամիելյանի, 2019 թ.)

Եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի հարավ-արևելք և հյուսիս-արևելք (լուս.՝ Ս. Դամիելյանի, 2019 թ.)

Եկեղեցու շքամուտքը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2002 թ., գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2022 թ.)

Են մեկ գույգ սյուների վրա հենված թաղակիր կամարները: Կիսաշրջան եզրագծով խորանի երկու կողմերում առկա է մեկական ավանդատուն: Հյուսիսային որմի մեջ մկրտության խորշն է՝ ավազանով հանդերձ: Շքամուտքը բացված է հարավային ճակատից: Ի դեպ, խորհրդային տարիներին որպես հացահատիկի պահեստ գործածելու նպատակով մուտքից փոքր-ինչ արևելք բացել են ավելի լայն դուռ: Ունի դեպի ներս լայնացող 7 լուսամուտ, որից 3-ը բացված են արևելյան, 2-ը՝ հարավային, 1-ական՝ հյուսիսային և արևմտյան ճակատներից: Հարավային լուսամուտներից ցած առկա է մեկական ուղղանկյուն փոքր խորշ: Հյուսիսային պատն արտաքուստ կիսով չափ հողածածկ է: Կառուցված է գլխավորապես անմշակ և կիսամշակ տեղական քարով, կրաշաղախի միացությամբ: Սակավ քանակությամբ օգտագործված սրբատաշ քարով են շեշտվել շքամուտքը, լուսամուտները, թաղակիր կամարները և սյուների քիվերը: Հարդարանքի տարրերից առանձնանում է շքամուտքն իր նրբագեղ զարդահյուսերով: Որմերին ագուցված են հիմնականում եկեղեցու կառուցման ժամանակ կերտված խաչաքանդակներ, որոնց կից փորագրված են արձանագրություններ: Շարվածքում օգտագործված են նաև ավելի վաղ շրջանի խաչքարեր:

Վիմագրեր. Եկեղեցու որմերին պահպանվել է 10 արձանագրություն, որոնցից երկուսը բովանդակային առումով առնչվում են շինարարությանը, իսկ մյուսները նվիրատվական բնույթի են: Ներկայացվող վիմագրերը հրատարակվում են առաջին ան-

Եկեղեցու որմերին վերաօգտագործված ավելի վաղ շրջանի խաչքարեր (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019 թ.)

գամ: Դրանցից միայն եկեղեցու կառուցմանը վերաբերող վիմագիրն է ընթերցվել քաղվածաբար, որն էլ, սակայն, առ այսօր անտիպ էր:

ա Արձանագրություն. եկեղեցու կամարակալ քարին՝ 12 տող.
 Շին(ե)ց(ա)լ / ս(ուր)ք եկ(ե)ղ(ե)ցիս / թվ(ին) Ռ-ՃԼԲ (1683) | ի թ(ա)գ(ա)լ(որու)թե(ան) Սիսլէիմանին, կ(ա)-
 թ(ո)ղ(ի)կ(ո)տութե(ան) | Երեմիայի: | Սեք՝ Խօրթի-
 րայթաղայ մեծ եւ | փոքր ժ(ո)ղ(ո)վ(ու)րդս | շինեցինք:
 / Տանուտէրն / գեղիս Ղաստամ/(ին)ն յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ է:
 Ծանոթ. քաղվածաբար ընդօրինակել է Խաչիկ վրդ. Դադյա-
 նը (ՀԱԴ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 107, ք. 27):
 Արձանագրության վերջում հավանաբար ավելի ուշ հավել-
 վել է 1102 ք.:

բ Արձանագրություն. եկեղեցու հարավային մուտքի արևել-
 յան անկյան հարավահայաց մասում՝ 7 տող.

Խաչկալս / յիշատակ է խօջա / Վարդանի / կո-
 դակից / Ղզըլին, / թվ(ին) Ռ-ՃԼԲ (1743):

Ծանոթ. Ղզըլ անձնանվան միակ հիշատակությունը նույն
 թվականից է (Յուզակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդա-
 պետի (1878-1898), մասն Բ, կազմ.՝ Յ. Թօփճեան, Վաղարշա-
 պատ, 1900, էջ 35ա):

գ Խաչքար. եկեղեցու հարավային ճակատին՝ մուտքից արև-
 մուտք՝ վերնամասում, արձանագրությունը՝ 2 տող.

Յիշ(ա)տ(ակ) է ս(ուր)ք խ(ա)չս Սաք/ումին եւ
 (խ)ր կ(ե)ն(ա)կցին:

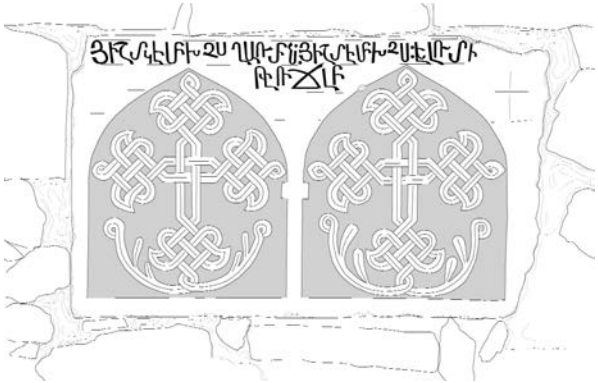
Խաչքար գ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2002 ք., գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2022 ք.)

դ Խաչքար. եկեղեցու հարավային ճակատին՝ մուտքից արև-
 ելք՝ վերնամասում, արձանագրությունը՝ 2 տող.

Յիշ(ա)տ(ակ) է ս(ուր)ք խ(ա)չս Ղա(ս)ումին: Յի-
 շ(ա)տ(ակ) է ս(ուր)ք խ(ա)չս Լելումին, / թվ(ին)
 Ռ-ՃԼԲ (1683):

Խաչքար դ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2002 ք.)

Խաչքար դ (գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2022 ք.)

Ծանոթ. կարծում ենք՝ խոսքը եկեղեցու շինարարական ար-
 ձանագրության մեջ նշված տանուտեր Ղաստամի մասին է:

ե Խաչքար. եկեղեցու արևելյան ճակատին՝ կենտրոնական
 լուսամուտից հարավ, արձանագրությունը՝ 3 տող.

Յիշատ(ա)ք աջալ / էղէք Յովանէսին, / թիվ
 Ռ-ՃԼԲ (1683) էր:

Ծանոթ. աջալ՝ մահ (Վարաբաղի բարբառային բառարան,
 կազմ.՝ Ա. Սարգսյան, Երևան, 2013, էջ 64), ըստ այդմ՝ աջալ
 էղէք՝ մահացած:

Խաչքար ե (լուս. և գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019, 2022 քք.)

զ Խաչքար. եկեղեցու արևելյան ճակատին՝ կենտրոնական
 լուսամուտի հյուսիսային կողմում, արձանագրությունը՝ 3 տող.

Յիշ(ա)տ(ակ) է ս(ուր)ք խ(ա)չս / Շահգ(ա)-
 տե(ին), թվ(ին) Ռ-ՃԼԲ (1683):

է Խաչքար. եկեղեցու արևելյան ճակատին՝ կենտրոնական
 լուսամուտի հարավային կողմում, արձանագրությունը՝ 2 տող.

Յիշ(ա)տ(ակ) է ս(ուր)ք խ(ա)չս Խ(ա)ն/զ(ատի)ն,
 թվ(ին) Ռ-ՃԼԲ (1683) էր:

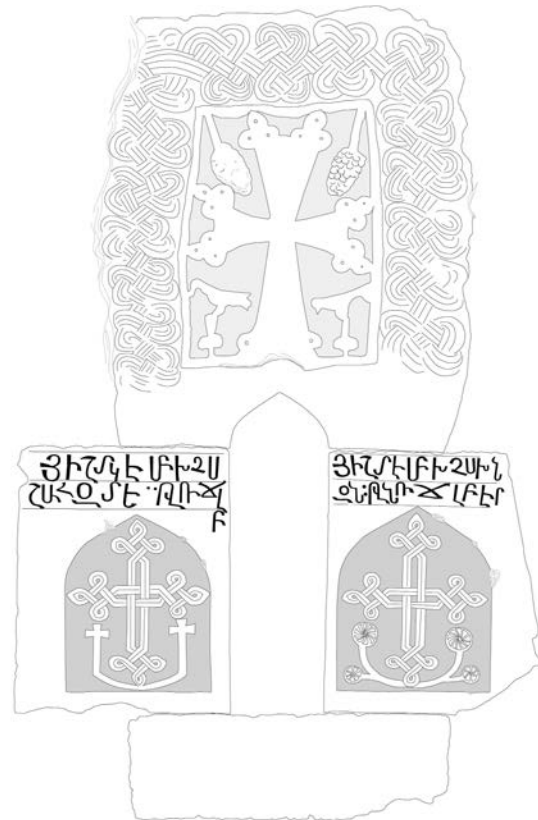
ը Որմնախաչ. եկեղեցու խորանի հյուսիսային անկյունը
 հյուսիսային սյանը միացնող կամարի արևմտահայաց կոր մա-
 կերեսին, արձանագրությունը՝ 4 տող.

Յիշ(ա)տ(ակ) է ս(ուր)ք / խ(ա)չս / Վանո(ւ)մին:
 Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԷ դ.:

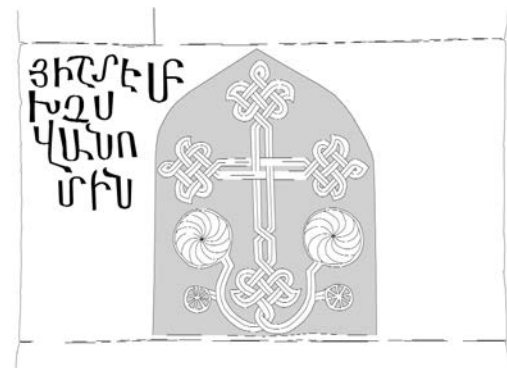
թ Որմնախաչ. եկեղեցու հարավային սյունն արևմտյան պա-
 տի հարավային որմնասյանը միացնող կամարի արևմտահայաց
 կոր մակերեսին, արձանագրությունը՝ 3 տող.

Յիշ(ա)տ(ակ) է / ս(ուր)ք խ(ա)չս / Մարտիրո-
 ս(ին):

Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԷ դ.:

Խաչքարեր գ և է (լուս. և գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019, 2022 թթ.)

Որմնախաչ ը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019, 2022 թթ.)

Որմնախաչ բ (լուս. և գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019, 2022 թթ.)

Արձանագրություն ժև 2012 թ. նորոգման ցուցանակը (լուս.՝ Ա. Գալստյանի, 2020 թ.)

Քույր և եղբայր Շահնագրյանցների հուշակոթողը (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019 թ.)

ժ Արձանագրություն. խորանի հարավային անկյունը հարավային սյանը միացնող կամարի արևմտահայաց կողմակերպին՝ 3 տող.

Յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ է ս(ուր)ք, | Բզլաղ(էն(°), խ(ա)չա: Ծանոթ. վիճագրական կանոնները խախտված են. ս(ուր)ք և խ(ա)չա բառերը գրված են ոչ ճիշտ հերթականությամբ:

ժա Արձանագրություն. նույն տեղում՝ նախորդից ցած, սալիկին՝ 6 տող.

Ս(ուր)ք Աստվածածին | եկեղեցին | վերանորոգվել է | Արմեն Դավթյանի | կողմից | 2012 թ.:

Եկեղեցու արևելյան կողմում էր գտնվում Քյուրաթաղի հին ազգատոհմերից մեկի՝ քույր և եղբայր Շահնագրյանցների հիշատակին կերտված հուշակոթողը:

Տապան Անինկայ՝ | որդի Շահնագար | Շահնագարեանցի, | գանք 22 ամսց, | վախճ. 1907 մարտի | 18: | Բուր և եղբայր: || Տապան Բեկլարին՝ | որդի Շահնագար | Շահնագարեանցին, | գանք 37 ամսց, | վախճ. 1908, 6 | ապրելի: | Վարպետն է Տող գիղաղի | Առաքել Յովսեփեանց:

Քահանա. փոքրաքանակ բնակչությամբ Քյուրաթաղը երբևիցե սեփական քահանա չի ունեցել. այնտեղ հովվում էին հարևան Պլեթանցի հոգևոր հայրերը: Նրանցից էր *Բաղդասար Մելքոնյան Խանդոյանցը* (ծնվ. 1779 թ.), որը քահանայագործել է 1818 թ.-ից առնվազն մինչև 1844 թ.³⁶:

1893 թ. գյուղաբնակների հոգևոր պետքերը հոգում էր *Ստեփաննոս Ավետիսյան Տեր-Ստեփանյանցը*³⁷:

Հայտնի է, որ 1912 թ. գյուղը քահանա չուներ³⁸:

Տեղեկություններից մեկն էլ պարզում է, որ 1922 թ. քահանայագործում էր դպրոցավարտ մեկ քահանա³⁹:

Փառքի (ՀՄՊԶ) և Արցախյան առաջին ազատամարտի հուշարձաններ. եկեղեցու հյուսիսային կողմում՝ ավելի բարձրադիր տեղանքում (N 39.575011; E 47.050364, ծ. մ.՝ 719 մ), կառուցված է Մեծ Հայրենական պատերազմում զոհված կամ անհետ կորած 62 քյուրաթաղցիների հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը⁴⁰:

Վերոնշյալ հուշարձանին կից է Արցախյան ազատամարտում ընկած քյուրաթաղցի հերոս հայորդիներին նվիրված հուշակոթողը:

2016 թ. ապրիլի 13-ին՝ ծննդյան օրը, հայրենի գյուղի գերեզմանոցում է ամփոփվում Ապրիլյան քառօրյա պատերազմում նահատակված հրետանու պետ, փոխգնդապետ Ռոման Վլադիկի Պողոսյանը (1979-2016): Ծառայության ընթացքում արժանացել է բազմաթիվ պատվոգրերի և մեդալների: Դրանցից են «Անբասիր ծառայության» 1-ին և 2-րդ աստիճանի, Վ. Սարգսյանի անվան, ՀՀ ՋՈՒ 20-ամյակին նվիրված մեդալները: Մինչև ապրիլի 10-ը համարվել է անհետ կորած: Ապրիլի 11-ին Կարմիր խաչի միջազգային կոմիտեի միջոցով հանձնված զոհվածների մեջ է եղել նաև Ռոման Պողոսյանի մարմինը:

Հուշակոթողին.

Պողոսյան Ռոման Վլադիկի, 1979-2016:

Սալատապանին՝ 7 տող.

Դու գնացիր հանուն մեզ, | հանուն երկրի փրկության, | պատերազմը տարավ քեզ՝ | թողնելով մեզ առանց քեզ: | Մահը քեզ տարավ | իմ տաքուկ գրկից, | բայց քեզ չի հանի | իմ սրտի միջից:

36 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 531-533, 538: Ձեռնադրվել է 1818 թ. մարտի 14-ին Գանձասարի վանքում, իսկ 1839 թ. մարտի 20-ին՝ ստացել ավագ քահանայի կոչում:

37 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8889, ք. 155 շրջ.-156:

38 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 11608, ք. 360 շրջ.:

39 Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 760:

40 **Քարտեղյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 376-377:

Փառքի (ՅՄՊՁ), Արցախյան առաջին ազատամարտի հուշարձանները և Ռոման Պողոսյանի շիրիմը (լուս.՝ Գ. Ալեքսանյանի, 2019 թ.)

Չեռի աղբյուրը և արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2019 թ.)

Հեռի (Հեռու) աղբյուր. գտնվում է գյուղի հարավ-արևմտյան եզրին (N 39.573828; E 47.049458, ծ. մ.՝ 713 մ): Ունի պարզ կառուցվածք: Ակր բացված է ոչ այնքան բարձր լայնակի պատի մեջ, որին աջ կողմից կից է երկայնական հենապատը՝ բազմակտոր նովի ամբողջականությունը պահպանելու նպատակով: Հենապատի՝ ակին մոտ հատվածում բացված է ուղղահայաց դիրքով միմյանց զուգահեռ ուղղանկյուն երկու խորշ: Նովի եզրին՝ ակի հանդեպ, առկա է նեղ ջրհոս-փողոսակ, որի շնորհիվ կարգավորվում է ջրի մշտական մակարդակը: Շինարարական արձանագրությամբ քարը տեղադրված է ակից վեր՝ ամենաերևացող տեղում: Վերջինս և նովի ճակատային քարերը սրբատաշ են, իսկ մնացած հատվածներն անմշակ և կոպտատաշ քարից են՝ կրաշաղախի միացությամբ:

Արձանագրություն. փորագիր 4 տող.

Աղբյուրս շ(ի)նէլցին Ճիրաթա/ղա ժողովուրդ / ք(վ)ին 1913: Վար(պետ)՝ Ի. Բ. Ա. Բ.:

Ի դեպ, արձաններով քյուրաթաղցի ռուսաստանաբնակ Վալերի Կազարովի նյութական աջակցությամբ 2013 թ. կառուցված արտեզյան ջրհորը հնարավորություն է տվել գյուղին ապահովելու խմելու և ոռոգման ջրով:

Հարկ է նշել, որ գյուղամիջում է գտնվում մաս Պոտուն (Պետրոսի), իսկ բնակավայրից ոչ հեռու՝ Յուրտ աղբյուրը⁴¹:

Գյուղամերձ հնավայրեր. Քյուրաթաղի մերձակայքում պահպանվել են միջնադարյան գյուղատեղիներ: Դրանցից է Տնջրին աղբյուրը (N 39.578611; E 47.075642, ծ. մ.՝ 564 մ), որի մնացորդները տարածվում են գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևելք: Գյուղատեղիի պատմական անունը մոռացության է մատնվել, ներկայիս անունը ստացել է տարածքում առկա աղբյուրից: 2000-ական թթ. տեղում դեռևս պահպանվում էր խաչքարերով գերեզմանոցը:

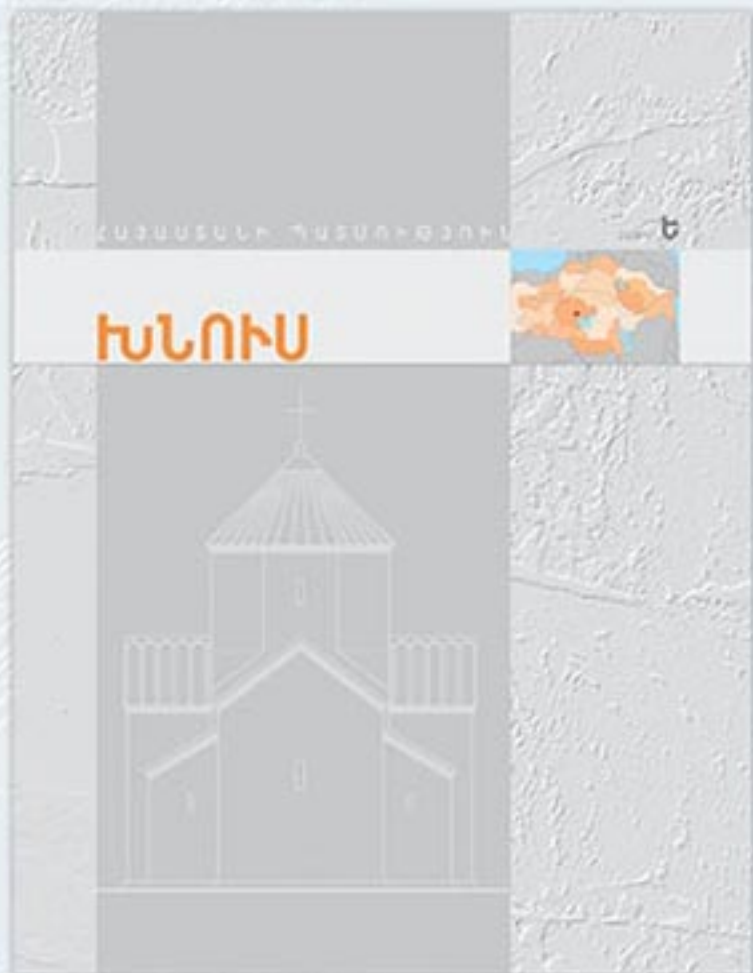
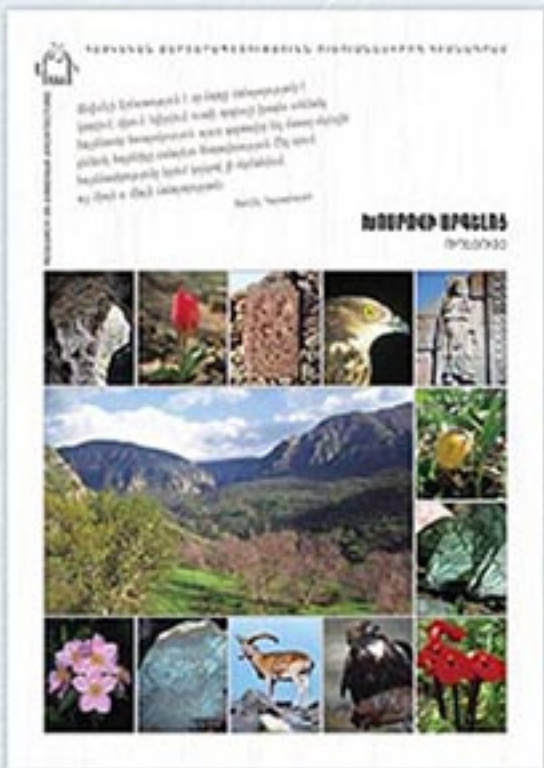
Հաջորդը Հականոր գետակի աջ ափին տարածված համանուն գյուղատեղին է՝ Քյուրաթաղից 1 կմ հարավ-արևելք (N 39.568128; E 47.055128, ծ. մ.՝ 748 մ): Այս հնավայրի պատմական անունը ևս հայտնի չէ: Նոր անունը ստացել է ավելի ուշ շրջանում, ըստ ամենայնի՝ հակ և նոր բառերի՝ ա հողակապով կազմությամբ: Տարածքում պահպանվել են գերեզմանոցը և հազիվ նշմարելի եկեղեցու մնացորդը:

Մեկ այլ գյուղատեղի էլ՝ Մրդուզ (Մուրդուզ) անվամբ, տարածվում է 5 կմ հյուսիս-արևելք (N 39.591614; E 47.106206, ծ. մ.՝ 469 մ):

Բացի գյուղատեղիներից՝ Քյուրաթաղից 1,6 կմ հարավ-արևմուտք գտնվում էր տեղացիների շրջանում Հանգաձ եղցի անվամբ հայտնի տեղամասը (եկեղեցին չի պահպանվել):

41 Արդազ, Ջուր տվեք, «Կոմունիստ» /Բարու/, 1929, № 86, 15 սարիլի, էջ 3:

ՀՃՈՒՀ ՆՈՐ ՀՐԼՏԱՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնության և պատմության հուշարձաններով հարուստ Հայաստանի գողտրիկ անկյուններից են Խոսրովի արգելոցը և նրան հարակից գոտին: Այս ուղեցույցը կարող է օգտակար լինել այն զբոսաշրջիկների համար, ովքեր ցանկություն ունեն ծանոթանալու արգելոցի բուսական, կենդանական աշխարհին, երկրաբանությանը և պատմական հուշարձաններին:

«ՀՆՈՒՄ» հատորը լույս ընծայվեց Հայաստանում և Սփյուռքում հայագիտության և մշակույթի զարգացմանը մշտապես սատարած երջանակահիշատակ **Հարություն Սիմոնյանի** (5 մայիս 1921, Այնթապ - 2 սեպտեմբեր 2007, Ժենևա, Շվեյցարիա) մերձավորների սիրահոծար մեկենասությամբ:

ՇՆՈՐՀԿԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
 - «Թուֆեսկյան» և «Ford» հիմնադրամների
 - ՀԾՈՒՀ հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Հախնազարյանին
 - ՀԾՈՒՀ բարեկամ Վահագն Նազարյանին
- ՀԾՈՒ հիմնադրամին աջակցելու համար

© CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ՔՈՒՆԱԿՈՒՆԵՐ
ԳԱԼՈՒՍ
ԿՈՆՊԼԵՔՏԱՆ
ՔՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՔՈՒՆԱԿՈՒՆԵՐ

ԲԳ ԿՁԱ
ՆԱԽԱՐԱՌՈՅՅՈՒՆ,
RAA-USA ՄԱՍՆԱԶ ՏՈՒԴ

ՔԱՅԿՎԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌԱՍՈՒՄՆԱԿՈՒԴՂ ՔՈՒՆԱԿՈՒՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2022

ISSN 1629-2003

22001 >

